

Вікторія Сергієнко

Церковнопарафіальні братства Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст.: місце та значення в братській мережі

Victoriya Sergienko

The parish brotherhoods of Left Bank Ukraine late XIX - early XX centuries: place and role in brotherhoods network

The article examines the place and importance that took parish brotherhoods among the Orthodox Church brotherhoods of Left Bank Ukraine late XIX - early XX centuries. It is proved that in activity of the parish brotherhoods one can trace the signs of parish self-government.

Keywords: the Orthodox Church brotherhoods, the Russian Orthodox Church, Left-Bank Ukraine, Orthodox clergy, parish

Досліджується місце та значення, яке займали церковнопарафіальні братства серед православних церковних братств Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст. Доводиться, що у діяльності церковнопарафіальних братств можна простежити ознаки парафіяльного самоврядування.

Ключові слова: православні церковні братства, парафія, духовенство, Російська православна церква, Лівобережна Україна

Ідея створення православних церковних братств виникла в рамках церковної реформи 1860–1870-х років у вищих світських та церковних колах Російської імперії. За задумом їх ініціаторів новостворювані братства мали апелювати до традицій ранньомодерних західноукраїнських та західнобілоруських церковних братств. Проте ряд обставин, наприклад, створення братств «згори», відмінний соціальний склад, відсутність повноважень з контролю над церковними фінансами та майном, над діяльністю кліру та єпископів, лише частково виборні керівні органи, обмежений доступ більшості братчиків до управління справами братства, імперська лояльність, існування за умов домінування православної церкви в державі, поширення на території, де ніколи не було братського руху – свідчили, що пореформені братські організації мали інший характер та не були логічним продовженням згаданих братств.

Зазначене вище твердження повністю відповідає умовам створення та діяльності єпархіальних братств і контрольованих ними повітових відділень. Однак ситуація із найнижчою ланкою в мережі православних церковних братств – церковнопарафіальними братствами – дещо відрізнялася. Відповідно метою

цієї розвідки є дослідити місце та значення, яке займали церковнопарафіяльні братства серед православних церковних братств Лівобережної України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Відповідно до основних етапів соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку українських земель, історіографію теми умовно можна поділити на кілька періодів: І період – 1864–1917 рр.: від видання «Правил», згідно з якими засновувалися братства, до Лютневої революції 1917 р. у Російській імперії. ІІ період: 1917–1991 рр. – період Української національної революції та перебування України в складі СРСР. ІІІ період: 1991 р. – донині – існування України як незалежної держави.

Перший період відзначився розгортанням процесу накопичення фактичного матеріалу, дослідники приступали до його систематизації, підіймалися питання щодо передумов створення православних церковних братств, їх спорідненості з більш ранніми в часі братськими організаціями тощо.

Так, з 1860-х рр. у наукових колах активізується інтерес до історії середньовічних і ранньомодерних братств. З'являється ряд присвячених їм праць, поміж них варто виділити дослідження: В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, О. Єфименко, М. Костомарова, М. Кояловича, М. Скабалановича, С. Соловйова, І. Флєрова, К. Харламповича.

У періодичній пресі публікується ряд статей, присвячених як братствам ХV–ХVІІІ ст., так і братським організаціям другої половини ХІХ ст. У місцевих єпархіальних відомостях братствам Полтавської губернії були присвячені статті історика І. Павловського, а братствам Чернігівської губернії – дослідження історика І. Срібницького.

Одними з перших, в яких представлено проміжні результати діяльності пореформених православних церковних братств, стали праці церковного публіциста О. Папкова. Його дослідження братств містять великий обсяг фактичного матеріалу та переважно мають описовий характер.

Серед авторів узагальнюючих праць з історії Російської православної церкви, які побіжно зверталися до діяльності розглядуваних братств, були: О. Лопухін, С. Рункевич, Ф. Тітов.

До 50-річчя з дня видання «Правил» світ побачили ряд публікацій, які стосувалися функціонування православних церковних братств. Проникнуті пафосом, вони беззастережно схвалювали діяльність братств, не залишаючи місця для конструктивної критики. Серед авторів цих брошур слід виділити: В. Введенського, М. Лузгіна, М. Малицького, А. Міловідова.

На дослідження історії релігії та церкви в радянській історіографії вирішальний вплив мала комуністична ідеологія, що відобразилося на виборі тематики, методів та загалом об'єктивності досліджень. Відповідно діяльність

церковних братств практично не вивчалася або шаблонно розглядалася як «форма організації клерикалізму». Тому основний акцент у вивченні історії церкви було перенесено за кордон. Питанням, пов'язаним з історією православних церковних братств, більше приділяли увагу російські емігрантські історики. Серед них слід виділити праці А. Карташова, Д. Поспеловського, І. Смолича та Г. Флоровського.

У кінці 1980-х років у СРСР почали з'являтися перші дослідження, які підходили до вивчення історії православної церкви більш виважено. Зокрема у колективній праці «Російське православ'я. Віхи історії», в контексті опису церковної реформи 1860–1870-х років, з критичних позицій оцінюється за-снування православних церковних братств.

Після розпаду СРСР та утворення незалежної України з'являються узагальнюючі праці з історії православної церкви в Україні. Так, фундаментальним історичним дослідженням є 10-ти томна праця «Історія релігій в Україні». Серед монографій варто виокремити праці О. Ігнатуші, Г. Надтоки, О. Крижанівського та С. Плохія, Н. Стоколос, В. Ульяновського, Н. Шип.

Хоча в Україні немає монографічних досліджень, присвячених винятково православним церковним братствам другої половини XIX – початку XX ст., однак у працях С. Гладкого, М. Матвієнка, І. Петренка це питання підіймається з різних поглядів.

Дисертаційні дослідження І. Тимочко та О. Сажок стосуються просвітницької праці братств Волині. Побіжно згадується про місіонерську, церковно-красназничу, благодійну та просвітницьку діяльність лівобережних братств у дисертаціях С. Байстрюченко, О. Гейди, О. Делії, О. Колесник, Г. Полієнко, С. Федоренко та інших.

Епархіальні братства займалися інформуванням про свою діяльність мирян та, в першу чергу, парафіяльних священників, заохочуючи їх до заснування церковнопарафіяльних братств. Варто відзначити, що обов'язок місцевого священника очолювати церковнопарафіяльне братство не передбачався законодавчо, однак епархіальна влада не допускала утворення братських організацій без його загального керівництва. Так Харківський єпархіальний архієрей відмовив парафіянам с. Рябушек Лебединського повіту у відкритті братства, адже була відсутня на це згода парафіяльного священника¹. Подібна ситуація трапилася із невдалим відкриттям братства в м. Чугуєві². Таким чином, існування братства в парафії залежало від особи парафіяльного священника, якщо він не був зацікавлений в створенні такого – справа не вдавалася. Звичною була велика завантаженість та й просто пасивність багатьох священників, які не бачили стимулів у покладанні на себе додаткових обов'язків без відповідної компенсації.

Після виявлення наміру створити церковнопарафіяльне братство, парафіяльний священик та миряни мали укласти статут, який передавався на розгляд через єпархіальне братство або консисторію єпархіальному архієреєві. Таку саму процедуру проходили братства, які були засновані до церковної реформи. Наприклад, як це відбулося із братством в с. Демки Пирятинського повіту Полтавської губернії, яке функціонувало принаймні з ХVІІІ ст.³

Статути церковнопарафіяльних братств склалися на підставі створених єпархіальними братствами типових статутів. Наприклад, у 1891 р. Радою Полтавського єпархіального братства видано «Руководственные правила для церковно-приходских братств в Полтавской епархии»⁴. Окрім того, церковнопарафіяльні братства у своїй роботі мали керуватися статутом єпархіального братства, а також «Основными правилами для учреждения православных церковных братств» від 8 травня 1864 р. та деякими іншими правовими актами.

Рішення про затвердження статуту церковнопарафіяльного братства єпархіальний архієрей приймав одноосібно, згідно власних внутрішніх критеріїв. Прикладом необґрунтованого обмеження ініціативи парафіян була наступна ситуація. Жителі слободи Лютівки Богодухівського повіту Харківської губернії на чолі з церковним старостою, графом М. Клейнміхелем, виявили бажання відкрити братство при місцевій Іоанно-Предтеченській церкві. Серед завдань майбутнього братства була організація розплідника для тварин, послугами якого члени братства могли б користуватися за зниженою ціною, а прибутки витрачалися б на інші статутні цілі. Однак, попри дозвіл Святійшого Синоду, єпархіальний архієрей заборонив включати до статуту Братства дані положення, нічим не мотивуючи своє рішення⁵.

Служачи при місцевому храмі часто до кінця життя, парафіяльні священики так само довго очолювали роботу церковнопарафіяльних братств. Управляти ними йому допомагали загальне зібрання братчиків та рада, зі складу якої обирались скарбничий та діловод, крім того, призначалася ревізійна комісія для контролю за видатками. Повноваження перерахованих вище органів та посадових осіб церковнопарафіяльних братств у цілому були подібними до єпархіальних. Проте персональний склад рад церковнопарафіяльних братств відрізнявся більшою різноманітністю у плані соціального походження їх членів, серед яких були представники від купецтва, козацтва, селянства, міщанства тощо. До рядових членів церковнопарафіяльних братств також належало більше представників незаможних прошарків населення, які сплачували невеликі внески або навіть заміняли їх власною працею.

Доволі великою можна визнати кількість церковнопарафіяльних братств Лівобережної України з огляду на громадські засади їх діяльності. Чисельність церковнопарафіяльних братств Полтавського єпархіального Свято-

Макаріївського братства була наступною. У 1900 р., тобто через десять років після відкриття Братства, функціонувало 40 церковнопарафіяльних братств, у 1910 р. – 52 братства, у 1915 р. – 93 братства.

Упродовж перших років існування Лубенського Спасо-Преображенського братства відкрилося 25 відділень, кількість яких надалі залишалася постійною.

Чернігівське єпархіальне братство святого Михаїла, князя Чернігівського, мало шість повітових відділень: Клишівське, Конопоське, Кролевецьке, Ніжинське, Новозибківське, Стародубське. Через ці відділення єпархіальне Братство активно розвивало мережу церковнопарафіяльних братств. Особливо активізувалася його діяльність після реорганізації на більш широких началах у 1911 р. У результаті, станом на 1914 р., єпархіальному Братству підпорядковувалося 1050 церковнопарафіяльних братств⁶.

Церковнопарафіяльні братства Лівобережної України відзначалися неоднорідністю свого кількісного складу. Наприклад, Полтавське єпархіальне братство встановлювало мінімальну необхідну кількість членів для відкриття церковнопарафіяльного братства, яка складала 10 осіб⁷. Чисельність переважної більшості цих братств зазвичай нараховувала кілька десятків членів, проте зустрічалися братства, розмір яких сягав сотень або навіть тисяч осіб. Так у 1903 р. Архистратиго-Михайлівське братство міста Царичанки Кобеляцького повіту Полтавської губернії мало 35 членів, а Богородице-Казанське братство при Троїцькій церкві. Нових Санжар того ж повіту зафіксувало у своєму щорічному звіті 1252 члени⁸.

Однак, неможливо встановити, чи точною була кількість церковнопарафіяльних братств, про яку інформували єпархіальні братства Лівобережної України, адже деякі невеликі церковнопарафіяльні братства ухилялися від обов'язку щорічно звітувати про результати своєї діяльності раді єпархіального братства. Крім того, певні братства, які відкривалися зі спеціальною метою, після її досягнення могли *de facto* припинити існування, не повідомляючи про це раду єпархіального братства⁹.

Після затвердження статуту церковнопарафіяльного братства подальший нагляд за ним зводився до надання щорічного звіту з усіх напрямів роботи, даних про прибутки та видатки за рік, кількісний склад братства. Проте, як зазначено вище, ці звіти церковнопарафіяльні братства надавали не кожного року. Крім того, не існувало усталеної форми звітності, що відображалося на повноті та вичерпності опису діяльності братств. Єпархіальні братства нарікали, що через подібну ситуацію зі звітами, вони недостатньо знають про роботу церковнопарафіяльних братств, проте вплинути на них не могли. Це свідчить про те, що духовна та світська влада значно менше контролювала церковнопарафіяльні братства порівняно з єпархіальними. Адже хоча

церковнопарафіяльні братства формально були підзвітними та підконтрольними відповідному повітовому відділенню чи єпархіальному братству, однак практично всі питання щодо забезпечення життєдіяльності братства вирішувалися ним самим.

Таким чином, механізм функціонування братств був замислений так, щоб мінімізувати втручання парафіян, але його реалізація могла варіюватися на рівні церковнопарафіяльних братств залежно від особистісного фактора – як священник і парафіяни бачили ідею братств. І хоча масштаб діяльності церковнопарафіяльних братств був невеликим, проте існував певний простір для розвитку парафіяльного самоврядування, виявлення ініціативи у вирішенні справ місцевої громади.

Звісно, головною статтею видатків більшості церковнопарафіяльних братств була церковно-упорядкувальна діяльність, що свідчило на користь збереження традицій більш ранніх братств. Їх робота виявлялася у будівництві, відновленні та фінансовій допомозі храмам, забезпеченні їх церковним начинням, допомозі причету. Крім того, братства піклувалися про благоліпність богослужіння, для забезпечення якого відкривали курси церковного співу, організовували та фінансували церковні хори тощо.

Церковнопарафіяльні братства займалися релігійно-просвітницькою діяльністю, зокрема турбувалися про церковні школи. Деякі з них відкрили та утримували власні шкільні приміщення. Однак більшість лише сплачували витрати за опалення, утримання прислуги, придбавали навчальні посібники, рідше – надавали матеріальну допомогу учням.

Ще одним напрямом видатків була благодійна допомога бідним жителям своєї парафії. Радше символічний характер мали братські обіди та безповоротні грошові допомоги розміром від 1 руб. до 3 руб., що видавалися більшістю церковнопарафіяльних братств Лівобережної України, зазвичай перед святами Різдва та Великодня. Проте із початком Першої світової війни братства Лівобережної України перерозподілили видатки. Тепер вони спрямовували більшість своїх витрат на потреби, викликані війною. Їх благодійництво поширилося наступними напрямками: матеріальною та духовною допомогою воякам, піклуванням про солдатські сім'ї, організацією допомоги біженцям тощо.

Окрім того, церковнопарафіяльні братства з максимальною адресністю та ефективністю витрачали свої кошти на задоволення різноманітних місцевих потреб.

Наприклад, церковнопарафіяльне братство при Михайлівській церкві с. Демок Пирятинського повіту Полтавської губернії надавало допомогу бідним паливом. Братства Лубенського повіту Полтавської губернії сплачували за по-

ховання безпритульних та незаможних (зокрема Бориспільське, Остапівське, Шершнівське, Вище Булатецьке)¹⁰.

Деякі церковнопарафіяльні братства, які підпорядковувалися Чернігівському єпархіальному братству, піклувалися про розвиток ремісничих шкіл. Наприклад, школа чоботарства при Городищенському церковнопарафіяльному братстві, в якій навчалися переважно сироти або діти бідняків. Братство сплачувало послуги чоботаря, який навчав дітей, а також забезпечувало необхідним інвентарем та матеріалом для навчання¹¹.

Церковнопарафіяльне братство с. Красного Чернігівського повіту Чернігівської губернії в 1914 р. відкрило аптеку, якою протягом року користувалося до 400 осіб¹².

Церковнопарафіяльне братство с. Денег Золотоноського повіту Полтавської губернії організувало вільну пожежну дружину¹³. Ідея створення останньої відповідала потребам місцевих жителів, адже більшість селянських житлових споруд та господарських приміщень будувалися із легкозаймистого дерева та підлягали небезпеці знищення вогнем.

Деякі церковнопарафіяльні братства Лівобережної України відкривали на кооперативних началах споживацькі крамниці. Наприклад, братство с. Уношева Суразького повіту Чернігівської губернії. Цим же братством відкрито «Спрощене поштове відділення», яке займалося своєчасною доставкою кореспонденції жителям села¹⁴.

Сестринство с. Шишак Хорольського повіту Полтавської губернії забезпечувало нужденних насінням для весняного посіву¹⁵.

Прокатні станції сільськогосподарських машин, які надавалися в користування мирянам, відкрили церковнопарафіяльні братства в с. Олександрова Суразького повіту, с. Красне Чернігівського повіту, місті Орловка Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії¹⁶.

Кредитні товариства існували при братстві в с. Чепліївці Кролевецького повіту, с. Уношеві Суразького повіту Чернігівської губернії¹⁷.

Таким чином, декларувалося, що православні братства створювалися з метою демократизувати церковну сферу, проте для цього вони мали доволі обмежені можливості, адже знаходилися під суворим державним та церковним контролем. Вони не мали тих повноважень, які належали ранньомодерним західноукраїнським та західнобілоруським братствам. Водночас православні церковні братства не були повністю залежними від єпархіального керівництва. Це твердження в першу чергу стосується церковнопарафіяльних братств, які функціонували завдяки приватній ініціативі мирян та парафіяльних священиків. Саме в їх діяльності більшою мірою, ніж в єпархіальних братствах, можна було спостерігати риси парафіяльного самоврядування.

- ¹ Об учреждении братства в с. Рябушек Лебединского уезда Харьковской губернии // Российский государственный исторический архив. – Ф. 796. – Оп. 182. – Д. 1651. – Л. 1.
- ² Дело об учреждении Покровского братства в г. Чугуеве ген[генерал]-майор[ом] Ковалевским // Державний архів Харківської області. – Ф. 40. – Оп. 71. – Спр. 2200. – Арк. 1.
- ³ Отчет Совета Полтавского епархиального Свято-Макарьевского братства за 01.05.1894 – 01.01.1895 гг. // Полтавские епархиальные ведомости. – 1895. – Часть официальная. – № 15. – С. 630.
- ⁴ Руководственные правила для православных церковно-приходских братств в Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. – 1891. – Часть официальная. – № 13 – 14. – С. 469–476.
- ⁵ Об открытии братства при Иоанно Предтеченской церкви села Лютовки Богодуховского уезда // Державний архів Харківської області. – Ф. 40. – Оп. 89. – Спр. 55. – Арк. 13.
- ⁶ Жизнь и деятельность Братства святого Михаила, князя Черниговского, за 1914 г. – Чернигов: Типография Братства св. Михаила, князя Черниговского, 1915. – С. 125–126.
- ⁷ Руководственные правила для православных церковно-приходских братств в Полтавской епархии. – С. 472.
- ⁸ Ольский З. П. Общее собрание Полтавского епархиального Свято-Макарьевского братства / З. П. Ольский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1905. – Часть официальная. – № 20 – 21. – С. 764–765.
- ⁹ Отчет о состоянии и деятельности Полтавского епархиального Свято-Макарьевского братства за 1912 г. // Полтавские епархиальные ведомости. – 1913. – Часть официальная. – № 29. – С. 2034.
- ¹⁰ Лубенское Спасо-Преображенское братство в 1894 – 1895 г. // Полтавские епархиальные ведомости. – 1895. – Часть официальная. – № 22. – С. 1005.
- ¹¹ Жизнь и деятельность Братства святого Михаила, князя Черниговского, за 1914 г. – С. 142.
- ¹² Там само.
- ¹³ Отчет о состоянии и деятельности Полтавского епархиального Свято-Макарьевского братства за 1902 г. // Полтавские епархиальные ведомости. – 1904. – Часть официальная. – № 4. – С. 53.
- ¹⁴ Жизнь и деятельность Братства святого Михаила, князя Черниговского, за 1914 г. – С. 141.
- ¹⁵ Отчет о состоянии и деятельности Полтавского епархиального Свято-Макарьевского братства за 1902 г. – С. 52.
- ¹⁶ Жизнь и деятельность Братства святого Михаила, князя Черниговского, за 1914 г. – С. 141.
- ¹⁷ Там само.